

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра української мови

«До захисту допускаю»

завідувач кафедри української мови,
доктор філологічних наук, професор
_____ Віра КОТОВИЧ

«_____» _____ 2025 року

Ономастикон української фразеології та пареміології як об'єкт вивчення на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти

Освітня програма: Середня освіта (Українська мова і література,
мова і література (англійська))
Спеціальність: 014 «Середня освіта (за предметними спеціальностями)»
Предметна спеціальність: 014.01 «Середня освіта» (Українська мова і
література)
Додаткова предметна спеціальність: 014.02 «Середня освіта» (Мова та
зарубіжна література (англійська))

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації: Магістр середньої освіти.

Вчитель української мови і літератури,
англійської мови та зарубіжної літератури.

Автор роботи – **Юлія СТЕЦИК** _____

підпис

Науковий керівник – док. філол. наук, проф. **Віра КОТОВИЧ** _____

підпис

Дрогобич, 2025

ім'я, прізвище

АНОТАЦІЯ

Юлія СТЕЩИК. Ономастикон української фразеології та пареміології як об'єкт вивчення на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти

Магістерська робота присвячена комплексному дослідженню ономастикону української фразеології та пареміології як важливого ресурсу формування мовної, комунікативної та культурологічної компетентності учнів закладів загальної середньої освіти.

У роботі розглянуто теоретичні засади ономастики, особливості функціонування власних назв у складі фразеологізмів і паремій, їх семантико-стилістичні властивості та культурні конотації. Проаналізовано методичні підходи до опрацювання ономастичного матеріалу на уроках української мови, запропоновано систему вправ і педагогічних ситуацій, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності учнів, розвиток мовленнєвих умінь і виховання національно-культурної свідомості.

Ономастичний матеріал у фразеології та пареміології набуває виховної функції, зокрема формує у здобувачів освіти розуміння спадкоємності культурних традицій, цінність рідної мови, усвідомлення культурної належності. Результати дослідження підтверджують ефективність використання ономастикону української фразеології та пареміології для підвищення мотивації до вивчення української мови.

ABSTRACT

Yulia STETSYK. Onomasticon of Ukrainian Phraseology and Paremiology as an Object of Study in Ukrainian Language Lessons in Secondary Education Institutions

In the master thesis is devoted to a comprehensive study of the onomasticon of Ukrainian phraseology and paremiology as an important resource for the formation of linguistic, communicative and cultural competence of students of secondary education institutions. The paper examines the theoretical foundations of onomastics, the peculiarities of the functioning of proper names as part of phraseological units and paremics, their semantic and stylistic properties, and cultural connotations. Methodological approaches to the processing of onomastic material in Ukrainian language lessons are analyzed, a system of exercises and pedagogical situations is proposed, aimed at activating students' cognitive activity, developing speech skills, and cultivating national and cultural consciousness.

Onomastic material in phraseology and paremiology acquires an educational function, in particular, it forms in students an understanding of the continuity of cultural traditions, the value of their native language, and an awareness of cultural belonging. The results of the study confirm the effectiveness of using the onomasticon of Ukrainian phraseology and paremiology to increase motivation to learn the Ukrainian language.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І.	
ВЛАСНІ НАЗВИ В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ.....	10
І. 1. Власні імена історичних осіб у фразеологізмах та пареміях.....	10
І. 2. Казкові особові власні назви у фразеологізмах та пареміях.....	18
І. 3. Функціонування топонімів у фразеологізмах та пареміях	22
І. 4. Власні назви в українських фразеологізмах та фразеологізмах інших народів світу	30
РОЗДІЛ ІІ.	
ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ НАСТАНОВ ЗДОБУВАЧІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ПАРЕМІОЛОГІЇ.....	37
ІІ.1. Ономастикон фразеологізмів та паремій як лінгвістичне і культурне явище	37
ІІ. 2. Робота з власними назвами фразеологізмів та паремій на уроках української мови в дев'ятому класі закладів загальної середньої освіти...40	40
ІІ. 3. Експериментальна перевірка методики роботи з ономастикомом фразеологізмів та паремій на уроках української мови в дев'ятому класі..44	44
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	53

ВСТУП

Провідна функція навчальної дисципліни «Українська мова» в закладах загальної середньої освіти – це не тільки формування та розвиток комунікативної компетентності, але й виховання любові до рідного слова, національно-патріотичних почуттів, чуття рідномовної потреби та обов'язку. Через знання української мови та внутрішню потребу спілкуватися нею у щоденному житті, учень прилучається до духовної скарбниці рідного народу, самостверджується як високоосвічена особистість.

Формуванню мовленнєвої (комунікативної) компетентності сприяють також і фразеологізми, адже вони збагачують словниковий запас і виражальні можливості мовлення; формують уміння доречно вживати стійкі мовні звороти в різних ситуаціях спілкування; розвивають відчуття стилістичної доречності, образності, емоційності вислову; допомагають розуміти культурно-національні особливості мови. Отже, через роботу з фразеологізмами формується насамперед комунікативна компетентність, а в її межах – лінгвістична (знання значень і структури фразеологізмів); прагматична (уміння використовувати їх у відповідних ситуаціях); соціокультурна (розуміння відображених у фразеологізмах традицій, цінностей, ментальності народу).

Головна ознака фразеологізмів є сталість форми та цілісність переносного значення.

Існують різні класифікації фразеологічних одиниць – на семантичному, функціональному, граматичному (морфологічному і синтаксичному), історичному рівнях. Спираючись на семантичну класифікацію, дослідники виокремлюють фразеологічні вирази, фразеологічні сполучення, фразеологічні зрощення та фразеологічні єдності.

Окремим різновидом фразеологічних одиниць є паремії.

Паремія – це стійкий, відтворюваний вислів, що має завершене смислове та граматичне оформлення і відображає народний досвід, мораль, оцінку явищ дійсності. До паремій належать прислів'я, приказки, народні сентенції, афоризми тощо. Паремії, як і фразеологізми, характеризуються стійкість складу

(незмінністю компонентів); цілісністю значення (значення всього вислову не зводиться до суми значень окремих слів); відтворюваністю в готовому вигляді в мовленні; емоційно-експресивним забарвленням.

Водночас паремії відрізняються від інших фразеологізмів тим, що вони мають повчальний або узагальнювальний зміст і часто виконують комунікативну функцію завершеного висловлювання, тобто є самостійним реченням.

Нерідко до складу фразеологізму та паремії входить власна назва або онім. Ономастикон, тобто система власних назв, засвідчена в складі українських фразеологізмів та паремій (приказок, прислів'їв) стали **об'єктом дослідження** нашої магістерської роботи.

Предметом дослідження є власні назви у фразеологізмах і пареміях та методика їхнього вивчення на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

Наша робота присвячена дослідженню семантики власних назв українських фразеологізмів та паремій, аналізу їхнього впливу на формування національного та морально-етичного світогляду здобувачів загальної середньої освіти.

Актуальність дослідження. Власні назви є невід'ємною частиною лексичного складу мови. Їх вивчення здійснюється у багатьох напрямках. Це і всебічне дослідження топонімів (назв поселень, рік, гір тощо), і опрацювання сучасних та колишніх прізвищ та особових імен, і спостереження за функціонуванням онімів у літературних творах тощо. Особливої ваги набуває систематичний та комплексний підхід до вивчення власних назв у складі фразем. Тема нашого дослідження є актуальною, бо дає змогу прослідкувати, які власні назви засвідчено у фразеологізмах та пареміях, які функції вони виконують, як вони впливають на розширення світогляду здобувачів загальної середньої освіти.

Важливість проблеми вивчення фразеології вперше розкрив ще О. Потебня. Видатний мовознавець переконував, що при аналізі стійких мовних зворотів важливими є і форма, і зміст.

На значенні народної мови як на глибокому джерелі духовної культури народу наголошував І. Франко. Він уважав, що саме в стійких словосполученнях, прислів'ях, приказках, порівняннях, зворотах відбивається національний характер і мудрість народу. «У народі, в його мові, в його піснях, у приказках і прислів'ях – ціла історія духу, ціла школа думки й почуття» (І. Франко).

Вивченню фразеології присвятили свої дослідження М. Алефіренко (опрацювання питань української фразеології на тлі проблем загальної фразеології), Б. Ажнюк (основні аспекти національної фразеології в іншомовному зіставленні), Т. Гаврилова (дослідження зв'язку між ономастикою та фразеологією), М. Греб (психолого-педагогічні орієнтири оптимізації навчально-пізнавальної діяльності в процесі вивчення фразеології української мови), М. Демський (обґрунтування суті фраземи, представлення дериваційної бази українських фразеологізмів, семантико-граматичної природи фразеологічних одиниць в українській мові), Р. Зорівчак (переклад та аналіз фразеологізмів творів української та англійської літератури), Ж. Колоїз (дослідження паремійного корпусу української мови), Л. Скрипник (аналіз жанрових та граматичних типів фразеологічних одиниць), Д. Ужченко (висвітлення основних понять семантики та структури української фразеології, культурно-національних компонентів у її складі), І. Чередниченко (вивчення граматичної будови фразеологізмів) та ін.

Про роль та функції власних назв у складі фразеологічних одиниць та паремій писали такі мовознавці, як Н. Бабич, Л. Белей, Н. Бияк, Н. Венжинович, В. Герасимчук, Н. Колесник, О. Юрченко та ін. Зокрема Н. Колесник наголошує, що імена у фразеологізмах обіймають проміжне становище між іменами реальними і вигаданими [17, с. 104], тож аналіз таких онімів набуває особливої ваги. Н. Лукаш, І. Тютюнник зазначають, що про національну

самобутність народу, його звичаї, спосіб мислення та історію чи не найповніше говорять фразеологічні одиниці з компонентами-топонімами [21, с. 203].

Мета нашої роботи – виявити й опрацювати власні назви українських фразеологізмів та паремій, з’ясувати їхній вплив на формування національного та морально-етичного світогляду учнів на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

Для досягнення мети в роботі ставимо такі **завдання**:

- 1) опрацювати наукову та навчально-методичну літературу з теми дослідження;
- 2) зібрати фразеологізми, що містять у своєму складі власні назви;
- 3) здійснити лінгвістичний аналіз зібраних онімів; підібрати вправи для практичного застосування результатів дослідження;
- 4) прослідкувати, як аналіз ономастикону українських фразеологізмів та паремій на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти збагачує національний та морально-етичний світогляд учнів.

Методи дослідження. Для з’ясування специфіки власних назв українських фразеологізмів та паремій на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти використано описовий, зіставний, статистичний методи, метод формального аналізу.

Наукова новизна магістерської роботи в тому, що об’єктом дослідження стали антропоніми та топоніми фразеологічних одиниць, прислів’їв, приказок, дібраних з лексикографічних джерел, текстів художньої літератури та з усного мовлення.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що зібраний та систематизований у ній матеріал може бути використаний при проведенні уроків української мови в закладах загальної середньої освіти. Підібрані нами вправи укладені в такий спосіб, що знайомлять учнів з ономастиконом фразеологізмів та паремій, розширюють кругозір здобувачів освіти, спонукають до пошукової роботи.

Апробація роботи. Основні положення магістерської роботи заслухані та обговорені на засіданні кафедри української мови; за матеріалами дослідження виголошено доповідь на звітній студентській науково-практичній конференції, підготовлено та подано до збірника наукових праць статтю «Ономастикон української фразеології та пареміології як об'єкт вивчення на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти».

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох основних розділів з підрозділами, висновків, списку використаної літератури. Обсяг магістерської роботи 50 с., список використаної літератури нараховує 31 найменування.

РОЗДІЛ І

ВЛАСНІ НАЗВИ В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

І. 1. Власні імена історичних осіб у фразеологізмах та пареміях

Фразеологізм або фразема – «це така окрема самостійна одиниця мови, яку характеризують фраземне значення, компонентний склад і граматичні категорії та яка виконує номінативну функцію. А разом з нею характеризує називаний предмет чи його динамічні або статичні ознаки» [11, с. 11]. Різновидом фразеологізмів є паремії – малі фольклорні твори афористичного спрямування – прислів'я і приказки. «Українська пареміологія, – наголошують Ж. Колоїз, Н. Малюга, Н. Шарманова, – є органічною частиною слов'янської і світової премудрості, віддзеркаленням етнічних цінностей та ідеалів української лінгвокультурної спільноти <...>. Вона становить духовну царину універсальних і національних культурних смислів, розкриває джерела детермінації вітчизняного суспільно-історичного процесу. У відображенні особливостей життя українського народу, його типізації одиниці пареміології виділяють у предметах і явищах навколишнього світу найістотніші риси, відображають особливості взаємовідношень між людьми, соціально-історичний контекст, особливості побуту, звичаї та традиції» [18, с. 4]. Фразеологічний фонд мови становить собою один із найяскравіших проявів національної духовності та культурної пам'яті народу. Особливу групу в ньому складають стійкі вислови, у складі яких функціонують власні назви історичних осіб. Саме вони найчастіше несуть у собі «живу історію», закріплену в колективній свідомості. Як слушно зазначав М. Алефіренко, «фразеологізми є концентрованими носіями історичного досвіду народу» й передають культурні уявлення поколінь [1, с. 11]. Ця думка характеризує також ті фраземи, у яких є власні назви.

Кажучи про загальнолюдські образи в українських пареміях, слід звернути увагу, насамперед, на найуживаніші, символічні, найбільш відомі й зрозумілі усім користувачам мови [22, с. 29]. Фразеологізми з іменами історичних осіб виникають унаслідок тривалого процесу культурного відбору. Вони формують

своєрідну мовну галерею видатних постатей, чия діяльність, образ або навіть історична легенда про яких залишили глибокий слід у ментальності народу. Як зазначав О. Потебня, «власне ім'я є знаком не тільки предмета, а й культури, яка його породила» [25, с. 11]. Тож історичні антропоніми в фразеології набувають символічного змісту, нерідко значно ширшого за їх первинне значення. Наприклад, в українській мовній традиції образ *Нестора-літописця* позначає уміння точно і достовірно викладати свої думки на папері (*писати як Нестор-літописець*). Нестор-літописець – це давньоруський монах Києво-Печерського монастиря, літописець та письменник кінця XI – початку XII століття, якого традиційно вважають укладачем *«Повісті минулих літ»* – найважливішого літописного зведення Київської Русі. Він жив приблизно між 1056 та 1114 роками, був монахом Києво-Печерської лаври й, за переказами, прийшов туди дуже молодим. Йому приписують авторство або укладання *«Житія святих»* – *«Житіє Бориса і Гліба»*, *«Житіє Феодосія Печерського»*. Вважається одним із перших істориків України-Русі, а в народній та науковій традиції Нестор постає символом літописання, тому його й називають *Нестором-літописцем*. Так ім'я історичної постаті стало культурним кодом, зрозумілим для носія мови.

Важливим є дослідження джерел та процесу виникнення фразеологізмів з історичними іменами. Походження таких фразеологізмів мовознавці поділяють на кілька груп: 1) фраземи з міфологічними та біблійними онімами; 2) фразеологізми з літописними та фольклорними образами; 3) стійкі вислови з іменами реальних історичних постатей, або іменами осіб, переосмислених у фразеологічній традиції.

Найдавнішим є пласт назв із біблійними та античними персонажами. Вони мають найбільшу кількість фразеологічних переосмислень: *Ахіллесова п'ята*, *Прокрустове ложе*, *Юдин поцілунок*, *Сізіфова праця*. Біблійні імена (*Юда*, *Соломон*, *Варфоломій*, *Давид*) активно функціонують у фразеології багатьох мов, але в українській мовній традиції вони часто отримують локальний культурний відтінок: *Юдин поцілунок* – лицемірна зрада; *Соломонова мудрість*

– справедливий, розумний суд; *Піти до Варфоломія* – померти (це локальний український варіант: біблійна постать набуває символічного значення смерті); *Битися, як Давид з Голіафом* – вести нерівну боротьбу.

Українська мова не просто запозичує ці імена, а й переплітає їх із власними традиціями. Наприклад, вислів *піти до Варфоломія* практично не трапляється в інших слов'янських мовах – він є унікальним українським культурно-фразеологічним утворенням. Походження цієї фраземи пов'язане з іменем святого апостола Варфоломія (у народній вимові – *Ворфоломія*). За народними віруваннями, святі опікуються душами померлих, «зустрічають» їх після відходу з життя. У фольклорній традиції ім'я Варфоломія асоціювалося з проводом душ у потойбічний світ, тому вислів і набув такого значення.

Фразему *Як Святий Миколай* вживають про щедру, добру людину. Образ святого Миколая настільки популярний в українській ментальності, що його ім'я набуло значення еталону доброти та безкорисливості, що й спричинило появу великої кількості похідних висловів.

Р. Зорівчак слушно зауважує, що «міфологічні персонажі стають символами універсальних людських рис, тож фразеологізми з ними нерідко мають інтернаціональний характер» [13, с. 75].

Серед українських фразем немало й таких, у яких засвідчено літописні, фольклорні та історичні образи: постаті козацьких ватажків, народних героїв, гетьманів, відомих та легендарних українських діячів. Наприклад: вислів *Ходить, як Богдан після Жовтих Вод* походить із історичної події – битви під Жовтими Водами (1648 р.), першої великої перемоги війська Богдана Хмельницького у Національно-визвольній війні. Після цієї перемоги Хмельницький увійшов у народну пам'ять як переможець, що йшов «з високо піднятою головою», сповнений гідності та впевненості. Тож в переносному значенні фразеологізм уживають для характеристики людини, яка поводить себе самовпевнено, урочисто, демонструє переможний настрій, тримає себе значно впевненіше, ніж раніше.

Козацько-історичний антропонімний пласт найяскравіше представлений у фразеології іменами козацьких отаманів, героїв визвольної боротьби та легендарних ватажків. У багатьох висловах відображено не лише конкретні історичні факти, а й узагальнені образи козацької доблесті, сили, мудрості або пригод. Фразеологізм *Як Самійло Кішка гримить* вживають про сміливу, войовничу людину. Ця фразера вказує на людину, яка дуже гнівається, кричить; виявляє сильне обурення, лютує. Походження фразеологізма пов'язане з постаттю *Самійла Кішки* – видатного козацького отамана XVI століття, який прославився відвагою, непокірністю й надзвичайно сильним характером. У фольклорі він постає як ватажок, що умів гримнути так, що всі слухали, мав гострий, різкий, владний голос, наводив порядок «одним словом».

Народні сказання підкреслюють його суворість і здатність приборкати будь-який безлад. Звідси й переносне значення вислову: «гриміти, сердито вигукувати, сварити сильно й різко, як легендарний отаман».

Вислів *Не такий страшний, як Мамай намальований* вживають про людину, що здається грізною, але насправді вона не така вже й страшна. Походження вислову пов'язане з образом козака *Мамая* – традиційного героя, зображеного на українських народних картинах. На малюнках *Мамай* зазвичай виступає зі шаблею, мушкетом, порохівницею, він у козацькому вбранні, з бандурою, у спокійній позі, часто під деревом. Попри зброю й войовничі атрибути, козак Мамай виглядає мирним, спокійним і доброзичливим. Тобто на вигляд – грізний воїн, а насправді – мудрий і лагідний образ народного героя. Саме тому виник вислів зі значенням «страшний лише «намальований», тобто в уяві, зовні; у суті – зовсім не такий лячний».

Фраземою *Знає, як Тарас Бульба своїх синів* послуговуються, якщо хочуть розповісти про людину, яка добре знає та розуміє когось. знає чийсь звички, характер, поведінку. Іноді – надто добре знає, тому й не має ілюзій щодо цієї людини. Вислів походить із повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба», у якій Тарас – досвідчений козак, суворий, але справедливий батько, який, прекрасно знає вдачу своїх синів – Остапа й Андрія, розуміє їх слабкі й сильні сторони,

передбачає їхні дії, бачить їх наскрізь, бо виховував їх від дитинства. У народній мові образ став символом глибокого знання людини, яку не можна обдурити чи здивувати. Тож фразеологізм використовується, коли говорять про людину, що знає іншу дуже добре, «бачить її наскрізь», має великий досвід спілкування з нею, не піддається на її хитрощі.

Період козаччини збережено в фразеологізмах та пов'язано, передусім, з іменем Богдана Хмельницького: *Висипався Хміль із міха, та показав ляхам лиха», За старого Хмеля людей була жменя, Від Богдана до Івана не було гетьмана»* (йдеться про Богдана Хмельницького та Івана Мазепу) тощо.

Повідомлення про гетьмана *Івана Скоропадського* та його дружину *Настю* знаходимо в прислів'ї *Настя носить булаву, а Іван плахту*, хоча на загал воно сприймається як розповідь про слабохарактерного чоловіка та сильну, вольову жінку. Такі вислови є свідченням того, що українці часто фразеологізують не лише історичні постаті, а й персонажів локальної усної традиції, котрі для певного регіону є символічними.

Фразеологічний вираз *Пронав, як Кузьма-Дем'ян* вживають про того, хто зник безвісти. У таких фразеологізмах історичний образ перетворюється на національний символ, нерідко – на фольклорний архетип. Як зазначає І. Чередниченко, «козацькі імена у фразеології – це мовні знаки героїчного типу українця» [30, с. 7]. У цих висловах антропонім виконує роль семантичного центру фразеологізму, довкола якого вибудовується образність. Чимало фразеологізмів з іменами історичних осіб виникли на основі легенд, переказів, бувальщин, де реальні постаті переплелися з народною фантазією. Наприклад, *Крутиться, як Ярошенко в пеклі* – дуже погано почуватися; бути в безвиході; *Як Охримова свита* – річ, що нікому не потрібна; *Казав Панас, та не в той час* – невчасна порада.

Третя група фразем – це реальні історичні постаті, переосмислені у фразеологічній традиції. Серед них – імена правителів, полководців, учених, які несуть у собі широке культурне наповнення *Фразему Знаний, як Ярослав*

Мудрий вживають про дуже відому, шановану, прославлену особу; про такого, кого знають усі.

Образ *Ярослава Мудрого*, князя Київської Русі XI століття, у народній свідомості пов'язаний із мудрим державним правлінням, розбудовою Києва, заснуванням шкіл і бібліотек, зміцненням міжнародних зв'язків, загальнолюдською повагою. Він був однією з найвідоміших і найшановніших постатей Русі. Тому ім'я *Ярослава Мудрого* стало символом славнозвісності та авторитету. Отже, цей фразеологізм уживають, коли хочуть підкреслити, що людину добре знають, про неї скрізь говорять або вона має великий авторитет у суспільстві. За словами Л. Скрипник, «фразеологізація імені – це спосіб народного осмислення історії через індивідуальні постаті» [26, с. 105].

Українська мова активно фразеологізує імена письменників, літописців, проповідників, святих, оскільки їхня діяльність глибоко укорінена у народній свідомості. Значення фразеологізма *Взятися за перо, мов Котляревський* – писати з натхненням, з гумором; *Говорити, як Сковорода* – вести мову мудро, по-філософськи.

Ім'я історичної особи у складі фразеологізму зазнає, зазвичай, процесу семантичного зсуву, під час якого «живий» індивідуальний образ перетворюється на узагальнено-символічний. Крім того, воно передає ціннісну характеристику та виконує характерологічну функцію: вказує на певний тип поведінки або риси характеру (*бути, як Котигорошко* – малий, але сильний; *сидіти, як Сократ* – мудро, спокійно реагувати).

О. Левченко підкреслює: «У фразеологізмах антропонім не називає особу – він називає поняття, етичну категорію або тип поведінки» [19, с. 45].

На думку Н. Бабич, «українська мова зберегла надзвичайно розгалужену систему антропонічних фразеологізмів, що виконують функцію культурної пам'яті й етнопсихологічного коду» [3, с. 22]. Ці звороти формувалися упродовж століть і стали важливими носіями національної ментальності.

В українській фразеології антропоніми передають ключові для ментальності українців цінності:

- пошанування мудрості та знання: *Говорити, як Сократ; писати як Нестор; учений, як Могила;*
- героїзм та волелюбність: *сміливий, як Козак Мамай; відважиний, як Сірко; мужній, як Байда;*
- доброта й щедрість: *щедрий, як святий Миколай; добрий, як Варвара-краса;*
- іронічне ставлення до пихатості та багатства: *сидить, як пан Юрій з панамми.*

Як слушно зазначає С. Єрмоленко, «антропоніми у фразеологізмах створюють стійкі моделі оцінювання людських учинків і характерів, які зберігають українську етнокультурну своєрідність» [12, с. 198]. Тож в українській фразеології імена історичних осіб можна умовно поділити на такі групи: імена-символи сили (*Сірко, Байда, Мамай*); імена-символи мудрості (*Сократ, Соломон, Григорій Сковорода*); імена-символи щедрості: (*Миколай, Варвара*).

Українська мова активно фразеологізує як загальновідомі світові імена, так і локальні, що зумовлено глибокою народною традицією персоніфікації моральних ідеалів через образ конкретної особи.

Фразеологізми часто зберігають не стільки фактичну історичну правду, скільки народне уявлення про неї. Тому антропонім може набувати значень, далеких від реального прототипу. Це явище О. Тараненко називає «фразеологічною міфологізацією» і додає, що «таке переосмислення демонструє, як народна мовна свідомість трансформує історію у символічний культурний код» [27, с. 44].

Фразеологізми з антропонімами виконують важливі культурні функції:

- зберігають історичну пам'ять, часто навіть спрощеним, але яскравим способом;
- передають цінності та моральні ідеали, які закріплені за певними постатями;
- створюють культурну тяглість між поколіннями;

– формують образне мислення, притаманне українській лінгвокультурі.

Фразеологізми є своєрідними мікротекстами культури, у яких зберігаються моделі інтерпретації світу. Особливо це стосується висловів, які містять власні назви, адже вони поєднують мову з історичними знаннями. Фразеологізми з власними назвами історичних осіб – це важливі одиниці фразеологічної системи, які забезпечують зв'язок мови та історії. Вони відображають колективну оцінку історичних подій і постатей; узагальнюють національно значущі риси характеру та поведінки; відіграють роль культурних символів; сприяють збереженню історичної пам'яті у мовній картині світу.

Фразеологічні одиниці цього типу демонструють, що онім у мові – це більше, ніж ім'я: це семіотичний знак культури, носій її цінностей, пам'яті та традицій. Їх дослідження поглиблює розуміння взаємозв'язку мови та історії й дає можливість побачити, як народ формує своє уявлення про минуле через мовні образи. Можна стверджувати, що у фразеологізмах нація залишила не тільки образи, а й свою душу, а антропоніми в цих образах є одним із найважливіших ключів до цієї душі.

Отже, знання фразеології, вміле її використання є невід'ємною частиною мовної культури людини. Фразеологія – могутній стилістичний засіб точної образної передачі думки. Тож вивчення фразеології передбачає формування навичок уміло користуватися нею в повсякденній мовній практиці. Аналізуючи окремі фразеологізми на уроках української мови, учитель може говорити не лише про художнє навантаження фразеологічної одиниці, приказки чи прислів'я, але й розширювати кругозір здобувачів загальної середньої освіти, розповідаючи їм про біблійні та античні оніми, імена реальних історичних осіб: князів періоду України-Руси, козацьких гетьманів, полководців, уособлених постатей козацьких та гайдамацьких ватажків, відомих письменників, громадських діячів, чиї імена згадуються у словесних формулах. Здобувачі загальної середньої освіти розуміють, що історія творилася конкретними

людьми, чії імена відбито та збережено у народній пам'яті, і, зокрема, у фразеологізмах.

I. 2. Казкові особові власні назви у фразеологізмах та пареміях

Фразеологічний склад української мови вирізняється особливою образністю, національною специфікою та міцним зв'язком з усною народною творчістю. «Одним із важливих джерел формування фразеологізмів є українська народна казка, у якій акумулюється колективна мудрість, ціннісні уявлення, моделі поведінки та характерні образи. Значну роль у формуванні таких сталих зворотів відіграють особові власні назви, що репрезентують конкретних персонажів – героїв, антигероїв, хитрунів, дурників, сміливців, чаклунів чи надприродних істот» [24, с. 212]. Вони, переходячи до фразеології, набувають узагальнених значень, утворюючи стійкі мовні формули з оцінною функцією.

У лінгвістиці питання ономастичної фразеології висвітлювали Н. Бабич, Н. Колесник, О. Порпуліт, М. Редьква, Л. Скрипник, В. Ужченко та інші науковці. У працях дослідників підкреслено, що власні назви, особливо антропоніми, у складі фразеологізмів зазнають процесів деонімізації, тобто переходять від індивідуальної назви до загального поняття. За словами Л. Скрипник, «власні назви у фразеологізмах утрачують номінативність і стають носіями яскраво вираженої конотації» [26, с. 24].

На відміну від літературних текстів, де антропоніми слугують ідентифікаторами персонажів, у фразеології вони виступають уже усталеними культурними символами, що репрезентують певні риси характеру або соціально-поведінкові типи. Так особові назви, запозичені з фольклорних сюжетів, перетворюються на елементи мовної системи з оцінною функцією.

Українські народні казки містять численні образи персонажів із виразною індивідуалізацією: *Котигорошко*, *Пан Коцький*, *Івасик-Телесик*, *Кирило Кожум'яка*, *Кривенька Качечка*, *Лисичка-Сестричка*, *Коза-Дерева* та ін. Їхні

характери, поведінкові моделі, соціальні ролі й типові ситуації зумовили виникнення низки фразеологізмів на позначення певних рис людини. Такі власні назви у фразеології виконують кілька функцій [1, с. 15]:

1. Оцінну – передають позитивну чи негативну характеристику.
2. Емотивну – виражають ставлення мовця до особи чи ситуації.
3. Культурологічну – зберігають культурну пам'ять народу, відсилають до відомих сюжетів.
4. Стисло-образну – дозволяють кількома словами передати складний зміст.

Більшість фразеологізмів із казковими особовими іменами є національно маркованими, тобто унікальними для української мови, що підкреслює їх етнокультурний характер.

Персонаж *Котигорошко* – символ надзвичайної сили, справедливості та мужності. У мові сформувалися такі стійкі звороти: *молодець із Котигорошка* – хоробра, відважна людина; *уживається з іронією або схвально; вирости як Котигорошко* – швидко зміцніти, стати сильним.

Такі вислови містять позитивну оцінку, апелюють до сформованої фольклором моделі ідеалізованого багатиря.

Казковий герой *Пан Коцький* став своєрідною метафорою удаваної значущості або хибної величі. Звідси походять такі фраземи: *сидіти як Пан Коцький* – удавати із себе важливу персону; *той ще Пан Коцький* – про людину, що вихваляється без реальних підстав. Тут антропонім набуває іронічно-зневажливої конотації.

Івасик-Телесик символізує слухняність, довірливість, дитячу наївність. У мовленні вживаються вислови: *чемний, мов Івасик-Телесик* – про надто довірливу або беззахисну людину; *загукати, як до Телесика* – покликати особу у формі пестливого, лагідного звертання. Тут антропонім набуває конотації дитячої простодушності, водночас має позитивний емоційний відтінок.

Тваринні персонажі українських казок часто набувають антропоморфних рис та виконують морально-дидактичні функції. Імена таких персонажів перейшли у фразеологію: *хитрий, як Лисичка-Сестричка* – про спритну,

улесливу людину; *вередлива, як Коза-Дере́за* – людина непоступлива, примхлива; *прийшов як Вовк у казці* – раптова поява небажаної або небезпечної особи. Ці фразеологізми містять чітко марковану поведінкову характеристику персонажа, відому з народного сюжету.

Кирило Кожум'яка – символ незламної сили, працьовитості та мужності. Хоча таких фразеологізмів небагато, вони наявні в діалектному та розмовному мовленні: *сила як у Кожум'яки* – про фізично сильну людину; *здолати як Кожум'яка Змія* – перемогти значну перешкоду. Такі вислови зберігають традицію героїчного епосу, підкреслюючи важливість сили й відваги.

Цікавим казковим антропонімом є ім'я царя *Гороха*. Фразеологічний вираз *за царя Гороха* відомий не тільки українським народним казкам. Але, очевидно, тільки в українській мовній традиції він збагатився іншими антропонімами на кшталт: *За царя Тимка (Панька), як земля була тонка; За царя Омеляка, як земля була тоненька; За царя Митрохи, коли людей було трохи*. Тобто казковий цар *Горох* приймає на себе інші імена, зазвичай такі, які, по-перше, побутують у живому мовленні, а по-друге, виконують римотвірну функцію.

Жіночі персонажі також увійшли до фразеологічного складу мови: *підійшла, як Кривенька Качечка* – про тиху, чемну, але непоказну людину; *стара, як Яга* – про дуже літню людину (часто з негативним відтінком); *сидіти, як у Ягівниці* – перебувати в незручних, важких умовах. Їх образи демонструють поліфункційність казкової жіночої символіки у фразеології.

На основі аналізу зібраних одиниць їх можна класифікувати за семантичними ознаками: оцінка інтелектуальних якостей (*хитра, як Лисичка-Сестричка* – про розум, спритність; *той ще Пан Коцький* – про удавану розумність; характеристика морально-вольових якостей (*молодець із Котигорошка* – мужність, відвага; *як Коза-Дере́за* – упертість, непоступливість); оцінка соціальної поведінки (*сидить, як Пан Коцький* – пиха, зверхність; *мов Івасик-Телесик* – слухняність, доброта); опис зовнішності або вікових особливостей (*стара як Яга* – старість; *як Кривенька Качечка* – незугарність); оцінка фізичних можливостей (*сила як у Кожум'яки* – фізична

міць). Ця класифікація наочно демонструє, що антропоніми українських казок здатні репрезентувати широкий спектр характеристик людини, а отже – мають значний лексико-семантичний потенціал.

Особові імена з українських казок у фразеології є не просто мовними одиницями, а знаками етнокультурного досвіду. Їх функціонування в мові пов'язане з низкою чинників:

- загальнонародною відомістю сюжетів, які передаються з покоління в покоління;
- емоційно-ціннісною насиченістю образів, що формують еталони поведінки;
- символічністю персонажів, які утілюють узагальнені риси – кмітливість, хитрість, мужність, наївність;
- активною присутністю казки в дитячій соціалізації, що робить образи стійкими культурними маркерами [6, с. 380].

Фразеологізми з казковими антропонімами є своєрідним «мнемонічним кодом» української культури: вони актуалізують уявлення про добро і зло, моделі бажаної або небажаної поведінки, традиційні моральні орієнтири. Як зазначає Н. Бабич, «фольклорні образи у фразеології стають носіями національної ментальності» [3, с. 20]. Більшість таких фразеологізмів уживається в розмовному мовленні, частково – у художній літературі та публіцистиці. Для них характерні: емоційно-експресивне забарвлення; часто іронічний або жартівливий тон; стилістична зниженість (особливо щодо негативних персонажів); варіативність (як *Коза-Дерева* / *мов та Дерева*; *той ще Пан Коцький* / *справжній Пан Коцький*). Водночас у шкільній педагогічній практиці такі фразеологізми набувають освітньо-виховної функції: їх використовують як приклади для пояснення моральних норм, аналізу казки, розвитку мовлення.

Фразеологізм *живе, як Сірко на мишах* означає «жити дуже бідно, нужденно, впроголодь; ледве зводити кінці з кінцями». *Сірко* – поширена народна кличка для собаки. У селянському побуті собака часто не мав

повноцінного корму й жив «чим доведеться». Вислів «на мишах» підсилює думку: собака настільки голодний, що змушений харчуватися мишами – тобто майже нічим. Звідси й переносне значення: «крайня бідність, злидні, напівголодне існування».

Отже, особові власні назви українських казкових персонажів становлять важливий пласт національно-маркованої фразеології. У складі сталих виразів вони втрачають первинну конкретику та стають символами поведінкових типів; виконують оцінні, емотивні й культурологічні функції; репрезентують традиційні етичні та соціальні моделі, важливі для українського світогляду; збагачують мовлення образністю й національним колоритом. Фразеологізми з особовими власними назвами з українських казок – це невід’ємний елемент української мовної картини світу, який забезпечує тісний зв’язок сучасної мови з народною традицією. Їх вивчення є важливим як для лінгвістики, так і для педагогіки, оскільки такі одиниці сприяють формуванню мовної компетентності, моральних уявлень і культурної ідентичності здобувачів освіти.

I. 3. Функціонування топонімів у фразеологізмах та пареміях

Ми цілком поділяємо думку дослідників фразеології про те, що «серед фразеологічних одиниць з етномаркованими компонентами помітне місце посідають стійкі сполуки, до складу яких входять топоніми та відтопонімні прикметники» [21, с. 202].

Функції топонімів у фразеологізмах доволі різноманітні, адже власні назви географічних об’єктів (назви міст, країн, річок, місцевостей) виступають важливими смисловими та стилістичними компонентами. Основні функції, які вони виконують:

1. Номінативна (ідентифікаційна) функція.

Топонім називає певне конкретне місце, але у фразеологізмі воно вже набуває узагальненого значення: *Пропав як швед під Полтавою*. Значення цієї фраземи: «повністю загинути, безслідно зникнути, потрапити в безвихідь»;

зазнати нищівної поразки; так кажуть про людину чи явище, яке безповоротно зникло або опинилося в настільки не вигідному становищі, що шансів повернутися немає». Цей вислів має пряме історичне підґрунтя, пов'язане з Полтавською битвою 1709 року (Північна війна). Шведські війська короля Карла XII зазнали повної поразки під *Полтавою*. Значна частина війська загинула, інші – були захоплені в полон. Поразка була настільки нищівною, що шведська армія фактично перестала існувати як сила, здатна продовжувати війну. У народній мовній свідомості це закарбувалося як приклад повного зникнення і краху, а назва міста *Полтави* набула узагальненого значення.

2. Експресивно-оцінна функція.

Топонім надає вислову емоційно забарвленої характеристики – позитивної чи негативної. Наприклад, фразеологізм *як у Греції все є* містить у собі позитивну оцінку та означає «достаток, повноту, наявність усього необхідного; місце або ситуацію, де нічого не бракує; його вживають, коли хочуть підкреслити, що умови дуже добрі, усе в достатку, забезпечено всім потрібним. Вислів походить із усталеної культурної асоціації з древньою Грецією, яка в свідомості багатьох народів – це край розвитку, культури й цивілізації; земля багатства, достатку і високого рівня життя; місце, де «є все»: мистецтво, наука, краса, їжа, сонце, море. Тож фразеологізм ґрунтується на модельованому уявленні про ідеальний край, де люди мають усе необхідне.

У сучасній мові вислів набув іронічно-розмовного відтінку, бо ним часто позначають не стільки реальний достаток, скільки жартівливе порівняння з «райськими» умовами.

3. Символічна функція.

Топонім символізує певні асоціації, культурні коди, історичні події чи стійкі уявлення. Наприклад, *ходити в Єрусалим* – «здійснювати щось дуже важливе, урочисте, духовно значуще; вирушати в далеку й тяжку дорогу, переважно з благочестивою метою; вирушати у складну, відповідальну подорож; розпочинати важку, довготривалу справу, що потребує віри й

терпіння; у переносному значенні – здійснювати подвиг, прагнути очищення, шукати «правди» або «спасіння».

Єрусалим у християнській традиції – святе місто, головний центр паломництва [6, с. 60]. У давні часи українці йшли «в Єрусалим», щоб спокутувати гріхи; попросити благословення; виконати обітницю; звершити духовний подвиг. Дорога була надзвичайно небезпечною, дорогою й тривалою, тож сама подорож символізувала надзвичайне зусилля, жертовність і духовний зміст. Звідси й перенесене значення фразеологізму «зробити щось дуже важливе й важке, потребує віри та витримки».

4. Культурно-історична функція.

Фразеологізми з топонімами зберігають історичну пам'ять народу, його звичаї, події, особливості побуту та сприйняття інших територій. Наприклад, *ходити на Січ* – архаїзм, пов'язаний з козацькою добою; означає «вирушати в далеку, ризиковану, часто тривалу подорож; йти шукати кращої долі; ставати на самостійний, мужній шлях; також може вживатися у значеннях: йти служити, ставати воїном; поринати в нове середовище, кардинально змінювати життя; прагнути волі, незалежності».

У розмовному вжитку може мати відтінок іронії – «кудись подався, зник, пішов шукати пригод». Фразеологічна одиниця має таке значення, тому що Січ (Запорозька Січ) – це центр українського козацтва, символ волі, військової сили, автономії, пригодницького та звияжного життя. У давньому українському суспільстві «ходити на Січ» означало покинути дім, вирушити через степ (що саме по собі було небезпечно), вступити до спільноти козаків, що жила за суворими правилами. Це був рішучий життєвий крок, який пов'язували з відвагою, свободолюбством і готовністю до боротьби. Тому у фразеологізмі цей топонім набув значення ризикового, але почесного вибору.

5. Локалізаційна функція.

Топонім вказує на географічну віддаленість, відокремленість, напрям руху або масштаб дії. Наприклад, вислів *звідти до Києва рукою подати* означає «дуже близько, недалеко, зовсім близька відстань, дуже легко дістатися».

Вислів уживають, коли хочуть підкреслити, що певне місце знаходиться майже поруч, доступне швидко й без зусиль.

Топонім *Київ* у народній мовній традиції – орієнтир, центральна точка, добре відома кожному. У фразеологізмі він виконує роль просторового маркера, що вказує на відстань. Образ «рукою подати» означає «настільки близько, що можна дотягнутися рукою». Поєднання зі вказівкою на «сусідній хутір» дає підсилений образ: «так близько, що майже як до Києва від сусіднього хутора – тобто зовсім поруч».

6. Порівняльна та образотворча функція.

Топонім допомагає створити образну характеристику ситуації, людини, явища. Наприклад, фразеологічний вислів *мов із Варшави* означає «дуже гарно, модно, вишукано, по-міському вдягнений; елегантний і охайний у зовнішньому вигляді; так кажуть про людину, яка виглядає надзвичайно добре, має охайний, сучасний, стильний одяг».

Образ походить із давньої народної уяви про *Варшаву* як велике європейське місто, де модно вдягаються, існує висока культура міського побуту, панують стильні, витончені звичаї. Для українців у XVIII–XIX ст. *Варшава* була символом європейської моди й «панського» вигляду [14, с. 109]. Тож людина, яка виглядала особливо охайно чи незвично гарно вдягнена, порівнювалася з «варшавською міщанкою» чи «паном із Варшави». Відтак вислів став фразеологізмом зі значенням «надзвичайної охайності та модності».

7. Іронічна або гумористична функція.

За допомогою топоніма створюється комічний чи іронічний ефект. Прикладом такого фразеологізму може бути *доїхати до Парижа*. Його значення «здійснити щось важкодосяжне або майже неможливе; досягти мрії, яка здається нереалістичною».

Цей вислів вживають іронічно, коли хочуть підкреслити, що хтось ніколи не здійснить своєї мрії; мета є надто далекою, «фантастичною»; людина тільки говорить, але не має реальних шансів досягти бажаного.

Історично *Париж* у свідомості українців – це символ високої культури, центр моди й розкоші, образ далекої Європи – чогось вишуканого й недосяжного. Для людини минулих століть подорож до Парижа була майже уявною, фантастичною, тому вислів набув іронічного змісту: «*Доїхати до Парижа*» – прагнути недосяжного або фантазувати про те, чого не буде. Це той самий тип іронії, що й у вислові «*коли рак свисне*».

8. Соціально-оцінна функція (маркер стереотипів).

Топоніми часто відбивають стереотипи про місцевість чи її мешканців. Наприклад, фразема *як у Києві на ярмарку* означає «дуже людно, гамірно, шумно, метушливо; велике скупчення людей або активна діяльність» [15, с. 71]. Вислів передає атмосферу великого міського ярмарку, де відбувається багато подій одночасно. Ярмарки в *Києві* історично були великими, відомими на всю Україну. Там багато людей, товарів, гучних криків продавців, жваві торги. Для пересічної людини це був образ галасливого і жвавого місця, що символізує шум і метушню. Топонім *Київ* використано як орієнтир великого міста з багатолюдними ярмарками, що підсилює образ великої активності й шуму.

Ми переконалися, що однією з ознак фразеології є використання в усталених зворотах топонімів. У складі фразеологічних одиниць, прислів'їв та приказок власні географічні назви можуть мати денотативне значення, виконувати локалізаційну функцію, але значно частіше вони виступають символами, набувають додаткової семантики. І це простежується у паремійному фонді багатьох народів. Ідентичність сприйняття географічних реалій, їх місцезнаходження і відбиття цього в мові, роль топонімів у породженні усталених зворотів зумовлюють семантико-структурну близькість ряду прислів'їв та приказок із стрижневим компонентом-топонімом, наприклад, українське: *Язик до Києва доведе* та грецьке: *Питаючи, дійдеш до Константинополя*.

Багаторічна побудова (чи відродження) великих міст, насамперед столиць, зробила універсальними приказки, на зразок португальської: *Іспанці не скоро збудували Самору; Рим і Ліссабон не за один день постали*. Чи, наприклад,

значення «нісенітниця», відсутність логіки, зв'язку висловлено в прислів'ях та приказках, у складі яких обов'язковий топонім, як-от, українське: *На городі бузина, а в Києві дядько; Де Крим, де Рим, а де попова груша*; грецьке: *Пан отець із Константинополя, а пані – пліткарка* [23, с. 21].

Найуживанішими у фразеологізмах стають назви столиць та найбільших міст тих чи тих країн, які є загальновідомими, а для жителів держави – символами культурного, промислового, торгівельного центру тощо. Можна порівняти португальське: *Для нас Лісабон – краса і закон; Хто поганий у своєму селі, ще гіршим буде в Лісабоні*; турецьке: *Правдиве слово поверне навіть із Багдада*.

Не викладає сумнівів той факт, що у прислів'ях багатьох народів відомим є ойконім *Рим*. Можна порівняти фразеологізми з цим ойконімом: латинський *Усі дороги ведуть до Риму, Якщо попав до Риму, його законів дотримуйся*; португальський: *Поки Рим раду радив, Сагунт здався*; український: *Пройшов Крим, Рим і мідні труби*.

Типовим є використання у фразеології різних етносів найменувань їх держав, що надає прислів'ю чи приказці високого патріотичного звучання, українське: *За рідну Україну б'ємось до загибелі*; фінське: *Хоч Швеція багата, та Фінляндія миліша*.

Нерідко певний топонім викликає у представників різних етносів ідентичні асоціації, що простежується й у пареміях. Так, Америка для народів інших країн є символом достатку, багатства, благополуччя, а тому «рожевою мрією», молдовське: *В Америці «зелені» (долари) на деревах ростуть*; фінське: *І в Америці золота не гребтимеш лопатою*; турецьке: *Твоє лимонадне дерево росте в Голівуді* [14, с. 109].

Отже, функціонування власних назв та широта їх використання у будь-якій з мов, жанрова специфіка фразеологізмів і паремій, тотожність мислительних процесів народів та інші фактори зумовлюють універсальні ознаки онімів у складі усталених зворотів. Але, безперечно, універсальне має самотутній, національний вияв. Це – реалізація загального у конкретному. Саме прислів'я

та приказки є найвідчутніше етнічно маркованим жанром усної народної творчості. І сприяє цьому значною мірою наявність у їх структурі власних найменувань – детермінантів не лише загальномовного, але й самобутнього, специфічного. Отже, серед історичних, культурних, етнографічних та інших маркерів, що надають образним фразеологізмам національного колориту, першість належить власним іменам.

Те, що оніми не перекладаються іншою мовою (за винятком хіба що смислових імен), також свідчить про їхній національний характер.

Важливим засобом надання усталеним зворотам національного колориту є, передусім, географічні назви. Вони є маркерами індивідуальних реалій. Саме топоніми «прив'язують» паремії до конкретних подій і територій (локалізаційна сутність географічних найменувань), українське: *Одеса – столиця гумору; В Одесі й кефаль сміється; Загинув, як швед під Полтавою; По Поділля хліб довкілля, а ковбасами хлів городять;* португальське: *У бідняків Портела вдача весела;* болгарське: *Щедрий, як житель Габрова;* турецьке: *Яка зима в Борлу, знає лиш той, хто там побував.*

У фразеології відбито певні періоди історії того чи того народу, засвідчено події, пов'язані з географічними назвами, українське: *Від Києва до Кракова – всюди біда однакова;* фінське: *У Фінляндії три пани: губернатор, настоятель і ганчірник.*

У топонімах увічнені сторінки боротьби із завойовниками, волелюбність народів, болгарське: *Поки є Стара Планика, перед турком главу не схилю;* українське: *Хто любить ніч, тому ворог Січ.* По-особливому уявляються певному етносу географічні реалії інших держав, українське: *У Греції все є; В Америці і півень яйця несе* [2, с. 82].

Універсальним є використання гідронімів в усталених зворотах. Але в кожного народу вони – це не лише назва місцевого водоймища, а значно більше – складова менталітету. У фразеології приморських держав нерідко фігурує назва моря, турецьке: *Для Середземного моря – капітан, для Єгипту – вже султан.* Багато народів об'єднує ріка Дунай – складова частина їхнього

паремійного ономастикону. Є подібні за змістом фразеологізми з цим гідронімом у багатьох етносів, але для кожного народу ця ріка має й своє значення (майже завжди позитивне), як-от, українське: *Птах – у вирій, козак – за Дунай*; угорське: *Дунай дав – Дунай узяв*; болгарське: *Свиня з Дунаю воду пила, та її не споганила* [4].

Ороніми (назви гір) у фразеологізмах трапляються рідко. Якщо говорити про українські фразеологізми, то це перш за все, звичайно, – *Карпати: Хоч піді і за Карпати, то й там треба бідувати*.

Найменування країн у складі паремій дають стислу, але образну й вичерпну характеристику цій державі, підкреслюють якусь притаманну їй особливість, арабське: *У Єгипті піраміди небо тримають*; фінське: *У Фінляндії царює сосна, а княжить ялина; Суомі – бідна земля: ледарів не прогодусь*; португальське: *Хто не був у Сарагосі, той краси не бачив досі*; в'єтнамське: *Три горбочки землі підряд – то вже дюни Тхайшон*.

Власні географічні назви – важливий засіб надання етнічності фразеологізмам, тож деякі дослідники прислів'я та приказки з топонімами у їх структурі виокремлюють як суто національні [5, с. 28].

Отже, ономастикон фразеологізмів і паремій можна трактувати як показник єдності універсального та етнічного, як вияв загальнолюдського через специфічно національне. Ойконіми, гідроніми, ороніми в складі фразеологізмів – явище не дуже часте. Але ті, що трапляються, збагачують світогляд здобувачів загальної середньої освіти. Тож дуже важливо, щоб учитель міг з'ясувати роль і функцію того чи того топоніма, засвідченого у фразеологізмі, розказати, чому саме назва цього географічного об'єкта стала знаковою при творенні крилатого вислову, прислів'я, приказки тощо.

І. 4. Власні назви в українських фразеологізмах та фразеологізмах інших народів світу

У мові діалектично поєднується індивідуальне і всезагальне. Тож у кожного народу і відповідно в кожній мові, в кожній людині відзначаємо два крила – універсальне, загальне і національне, етнічне [1, с. 52]. Національне не може існувати поза загальнолюдським, воно з'являється на його основі, використовує інваріантні, спільні для всього людства логічні моделі, відношення, зв'язки [1, с. 53]. Разом із тим, універсальне реалізується через національне. Це має місце й у всіх сферах мовленнєвого вияву, у різних стилях, жанрах тощо. З цього погляду усна народна творчість, здавалось би, є чи не найтиповішим носієм національного. Але й у фольклорі етнічне співіснує з універсальним. Це стосується і фразеології. «У семантиці фразеологічного складу будь-якої мови тісно поєднується міжнародне й національне» [7, с. 52].

Вселюдське та етнічне в образних усталених зворотах пояснюється низкою екстралінгвальних і внутрішньомовних чинників: генетичними коренями народів, політичними, економічними, культурними контактами, єдністю віросповідання багатьох етносів, спільністю історичного розвитку, а також ідентичністю загальних закономірностей логічного мислення (в тім числі схожістю розумових конструкцій, формул, що лежать в основі прислів'їв, приказок тощо) й виявом цього засобами мови.

Оскільки у творенні фразеологічного та паремійного значення беруть участь різні мовні засоби, серед яких і власні назви, то й вони є засобом народження та репрезентом як універсального, так і етнічного. Тож для виявлення власне мовних факторів загального й національного у фраземах та пареміях важливим є спостереження над їх ономастикомом.

Майже в усіх мовах світу наявні фразеологізми. Власні назви в складі фразем, прислів'їв, приказок, загадок, скоромовок, лічилок також спостережено у мовах всіх народів. Власні найменування слугують, зазвичай, для надання пареміям і фразеологізмам більшої реальності, достовірності, тобто

наближеності до життя. У фразеології всіх народів нерідко ймення може ставати своєрідною структурною одиницею, яка необхідна для оформлення вислову [7, с. 60]. Йдеться про римотворчу функцію, що також є однією з універсальї.

Отже, універсальне в ономастикомах фразеологізмів різних етносів зумовлене, поряд із жанровими ознаками прислів'їв та приказок (вимогами стислості форми), ще й категоріальними характеристиками власних назв.

Будь-яка власна назв поєднує у собі і загальне, вселюдське й індивідуально-національне.

До загального слід зараховувати те, що у прислів'ях та приказках трапляються по суті всі семантичні класи онімів, але найчастіше – антропоніми (особові власні імена), топоніми (назви поселень, гір, рік тощо), теоніми (власні назви божеств), міфоніми (власні назви міфічних істот). Перевага певної з названих тематичних груп – це вже вияв ментальності. Так, великий вплив на світогляд і культурний розвиток жителів Північної Європи мав епос «Калевала» – спільне творіння карельського та фінського народів. Це зумовило високу частотність уживання у їх фразеологізмах антропонімів, зокрема імені головного героя цього епосу – *Вайнямейнена* [2, с. 83].

Героєм болгарського народного гумору (а отже, і прислів'їв та приказок) є хитрий *Петро*.

Високу релігійність народів мусульманського світу відбито в ономастиконі паремій частим використанням теоніма *Аллах*.

Багата міфологія древніх латинян спричинила домінування у цих жанрах фольклору поряд з теонімами – міфонімів.

Загальномовними є категоріальні трансформації онімів при входженні їх в усталений зворот. Учені ведуть мову про два основні напрямки в процесі становлення фразеологічного значення: від одиничного – до загального, символічного й від загального – до конкретного [1, с. 22]. Використання у прислів'ї чи приказці власної назви замість загальної, а потім набуття онімом (відповідно до фольклорного жанру) найзагальнішого значення репрезентують

ці два шляхи: при входженні до паремії – конкретизація, у структурі усталеного звороту – абстрагування. Так, у складі прислів'їв та приказок власні назви втрачають одну зі своїх характерних рис – конкретність і набувають узагальненого значення. Або ж узагалі відбувається перехід власної назви в загальну. Внаслідок переваги абстрактного над конкретним ім'я може використовуватися в ролі контекстуального синоніма до слів «чоловік», «жінка» [15, с. 70]. При цьому функція імені дорівнювати загальній назві зберігається. І це також є типовим для ономастиконів фразеологічного фонду багатьох етносів. Антропоніми вживаються часто також заміниками слів «селянин», «вельможа», «духівник» тощо, тобто своєрідно трансформують видове поняття в родове або ж наближаються за функцією до особових чи вказівних займенників. В. Ужченко наголошує на доречності використання у пареміях імені особи, замість слова «людина», адже іменники на зразок «людина» є абстрактними, натомість прислів'я намагається обходитися без них, відбираючи слова більш приватного, відчутного значення або власного найменування. Це є найкращим прикладом синекдохи в уживанні власного імені замість загальної назви [28, с. 134].

Серед найпопулярніших у слов'янській фразеології імен – *Іван, Сава, Грицько, Хома*: *Вчора Йван, сьогодні – пан Іван, Знайся пан з паном, а Іван з Іваном, Я свою вину на Івана зверну; Який Сава – така й слава, Якраз Савці свитка, та тільки рукавів немає, Гриць за волами, Гриць і за дровами, Стиць, Гриць; Куди тобі, Хомо, до нашого брата* тощо.

А, наприклад, у грецькій фразеології першість серед антропонімів належить імені *Янніс*: *Боявся Янніс звіра, а той боявся Янніса; Оце – кінь зелений, а оце – Янніс розумний* тощо. У німців часто вживані особові ймення *Фріц, Ганс, Франц*: *Ганс скучив за пивом, а воно – за Гансом; Годинник може відстати, а Ганс ніколи не спізниться*.

Найтиповіші імена виходять за межі функціонування в певній країні, стають «маркерами» цієї нації в уяві інших народів. Так, для нас *Фріц, Ганс* – тотожне поняттю «німець», що відбивається й у фразеології: *Минулася Фріцу*

дурниця: наше сало, яйця й паляниця [16, с. 29].

В англійських усталених висловах найчастіше трапляються ймення *Джон, Мері*, які теж дорівнюють поняттю «англієць»: *Прибрався, як Джон на службу*.

Універсальним є набуття онімом символічного відтінку в складі паремій та фразеологізмів. Символічність, зазвичай, властива всьому вислову, що зумовлено його жанровою сутністю, адже тут зміст усього виразу не дорівнює значенню окремих слів. І все ж, у фразеологічному фонді кожного народу є «позитивні» та «негативні» імена, що відповідно забарвлюють весь вислів. Одні з них мали таку оцінку до входження у прислів'я чи приказку і як згрубілі чи здрібнілі з реального життя увійшли у сталий вираз, інші, навпаки, набули символічного забарвлення саме в складі фразеологізмів [9, с. 43]. Такий поділ антропонімів на негативні й позитивні має різні причини: іноді оцінна маркованість іде від Біблійних оповідей (отже, зумовлена поширеністю певної релігії), почасти пов'язана з міфологією, а іноді – з конкретним носієм імені (а це вже сфера етнічного).

Дещо негативний відтінок мають такі паремійні імена: *Мартин, Хома, Юхим, Химка, Хвеська, Химка* та ін.: *Їж, Мартине, мати ще підкине, Юхим і з води вийде сухим, Язиката Хвеська, Солоха-роззява, Цікава Варвара, Телячий Макар* тощо. Подібні антропоніми втратили початкове референтне значення і в ході історичного часоплину збагатилися пізнішими семантико-стилістичними «надбавками» [5, с. 36]. Цікаво, що згрубілий чи, навпаки, пестливо насичений онім трапляється у фразеологізмах, які є у багатьох народів близькими за змістом, тобто саме власне ім'я вносить тотожне семантичне наповнення у структуру прислів'я чи приказки, наприклад, українське: *На безлюдді й Хома чоловік*; грецьке: *Коли нема кращої, то гарна й Панайотета*.

До загальних функцій онімів у фразеологізмах належить їх здатність римувати частини прислів'я чи приказки. Римовані фразеологізми краще запам'ятовуються, довше живуть, передаючись із покоління в покоління, українське: *Масти Федя медом, а Федь усе Федем, Розказав Мирон рябої кобили сон, Нашій Горпині гарно і в хустині, Держись, Хома, іде зима!, Влітку і*

качка прачка, а зимою і Тереса не береться, Казав Наум: візьми на ум!, Для нашого Федота не страшна робота, Прилип, наче Пилип; болгарське: Ой любко Тодоро, старість пийшла так скоро, Не вчи Варвару, як робить опару [2, с. 83].

Незначна кількість антропонімів – власних назв реальних осіб у складі прислів'їв та приказок також є явищем універсальним (існує твердження, що первісно всі антропоніми мали конкретних носіїв). Це, напевне, ґрунтується на їх жанрових особливостях: можливо, ймення дійсних осіб важко підлягають процесам узагальнення, що є типовим для цього виду паремій [31, с. 30]. Тут, якщо й уживаються реаліоніми, то найчастіше – відомі для багатьох етносів (здебільшого пейоративні), латинське: *Або Цезар, або ніщо*; українське: *Як тут, то Гітлер капут!*

В антропоніміконах більшості етносів є прізвиська. Їх мета – характеристика (найчастіше негативна) носія. Прізвиська – вагомий ономастичний доробок народної творчості, що синтезує дотепність, уважність, кмітливість, дошкульність етносу. На характеризуючій функції прізвиськ будуються й прислів'я та приказки, куди вони потрапляють. Це явище також є універсальним, українське: *На людях Мурко, а дома – Мурло, Бачить Лінько, що нема чого їсти, то починає працювати*; болгарське: *Доброго ранку, Безиштаньку! – Здоров був, Голодранко!* [31, с. 32].

Антропонімікон паремій та фразеологізмів, як і власні географічні назви, репрезентує риси етносу – творця цих стійких мовних зворотів. Національний колорит створюється і репертуаром антропонімів, і їх формальними ознаками. У прислів'ях та приказках, зазвичай, фігурують лише особові імена (для деяких народів, як відомо, це єдиний спосіб ідентифікації особи). Звичайно, іменник кожною етносу дуже багатий, але досліджуваний фольклорний жанр обмежується використанням тільки деяких із них: або найуживаніших, або належних реальним особам чи імен-носіїв постійної символічності, або зумовлених потребами римування. У першому випадку етнічне виявляється в тому, що кожен народ має свій реєстр найпоширеніших імен. Наприклад, серед

жіночих особових імен, які побутують у болгарській фразеології найуживанішим є *Мара*: – *Чого, Маро, шкандибаси? – Зуб болить, Потурчилась Мара, щоб не носить постолів свинячих, та взулась у собачі тощо.* У фразеології українського народу переважають імена *Іван, Хома, Гриць, Сава, Параска, Хима* та ін.: *Я свою вину на Івана зверну, Хто про Хому, а він про Ярему, Не для Гриця паляниця, Який Сава – така й його слава, Нате і мій глек на капусту, щоб і я була Химка.* Найпоширеніше ім'я може стати еквівалентом поняття «представник певної нації» (оніми *Іван, Джон, Фріц* тощо) [26, с. 43].

Для більшості власних особових назв – компонентів прислів'їв та приказок – характерне згрубіле забарвлення, тому, можливо, деякі імена у пареміях сприймаються як негативні: *Заробив, як Хома на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби побили, Химка – хазяйка, тільки лопати не має.* Вибір антропоніма як римотворчого засобу також є суто національним, бо ґрунтується на особливостях певної мови, українське: *Їж, Левку, хоч і глевко, Нашій Горпині гарно й у хустині.*

Яскравими репрезентами національного є антропоніми тих прислів'їв та приказок, які в багатьох народів тотожні чи близькі за змістом, наприклад, болгарське: – *Поможи, Петко, копати! – Спина болить! – Ходім, Петко, танцювати! – Біжу!*; українське: – *Іване, до роботи! – Ноги болять! – Іване, ходи їсти! – Йду, йду!*; білоруське: *Як у поле – Анцю в боці коле, як до танцю – вже не коле Анцю* [30, с. 50].

І все ж в антропоніміконах багатьох народів великим є інтернаціональний фонд (наприклад, багато грецьких імен поширилось по світу з прийняттям християнства). У такому випадку яскравим маркером етнічного стає фонетичне оформлення (відповідно до норм кожної мови) одного й того ж імені (*Іван – Ян, І'уан, Хуан, Джон* тощо), а також використання суфіксів суб'єктивної оцінки чи створені іншими засобами неофіційні форми імен, що типове, передусім, для слов'янських мов. Це простежується і в пареміях, українське: *Без Гриця й вода не освятиться, Парочка – Мартин та Одарочка, Чого Івась не навчився, того*

й Іван не знатиме, Розумна Парася на все здалася, Спекла Луця, що не їсть і куця.; польське: Марися Анниці на вушко – всі знають.

Яскравим виявом національного, самобутнього є регіональні форми імен, які побутують у пареміях певного діалекту, говірки або ж є міжговірковими антропонімічними варіаціями в усталених висловах, які поширені по всьому українському терену, як-от, бойківські: *Гарна Кася за Ігнасьом, А Тивдося там і досі, Івасьо мандичів, Маріка недоріка* [2, с. 83].

Отже, на типових для онімної лексики рисах (як і на втраті деяких з них при побудові прислів'я чи приказки) базуються функції власної назви у пареміях та фразеологізмах: символічна, узагальнювальна, характеризувальна, римотворча та інші. Ці функції є універсальними, характерними як для української, так і для багатьох інших мов. Тому слід знайомити учнів не лише з українським фразеологічним фондом. Фразеологізми інших народів із самого дитинства входять у наше життя, тож здобувачам загальної середньої освіти буде цікаво простежити, які з українських словесних формул мають свої відповідники в інших мовах. Не менш вагомим є і збагачення мовного лексикону власними іменами, які побутують в інших мовах.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ НАСТАНОВ ЗДОБУВАЧІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ПАРЕМІОЛОГІЇ

II.1. Ономастикон фразеологізмів та паремій як лінгвістичне і культурне явище

Фразеологізми нашої мови становлять собою невичерпну скарбницю зображальних засобів. Головними джерелами їх утворення є жива народнорозмовна мова, виробничо-професійна діяльність, біблійні вислови, антична література та міфологія, влучні вирази. Неабиякі пізнавальні можливості містять у собі і власні назви фразеологізмів. Вони розширюють кругозір учня, допомагають порівнювати та узагальнювати певні погляди на людину та її місце у довкіллі [10, с. 105].

Головна функція власної назви – виділяти названий нею об’єкт із ряду подібних, індивідуалізуючи й ідентифікуючи його. Однак у фразеологізмі оніми можуть функціонально переосмислюватися, набувати експресивної виразності, естетичної значимості. «Естетична зарядженість фразеологізму «витворює «силове поле», в якому «намагнічуються» навіть стилістично нейтральні елементи. Це «намагнічування» відбувається завдяки широкому образному звучанню фразеологізму, практично невичерпним асоціативним зв’язкам» [6, с. 380].

Механізм дії онімів у фразеологізмі дослідники пояснюють тим, що в фразеологічному вислові відбувається «подолання семантичної пустоти власної назви: із знака-мітки вона перетворюється в семантично наповнений знак, значення якого ніколи не визначено повністю, вона звернена до читача, до його власних можливостей тлумачення» [1, с. 61]. Тож важливо, щоб це тлумачення було якнайбільше наближене до істини, щоб під час навчання у закладі загальної середньої освіти учень розумів особливість вживання власної назви в тому чи тому фразеологізмі. Іноді онім потрапляє до фразеологізму лише з

огляду на його римотворчу функцію: *Чудасія про Мусія; Бери, Даниле, хоч тобі й не миле; Влітку й качка прачка, а взимі й Тереся не береся* та ін. Частіше вона несе певне смислове навантаження: характеризує, узагальнює, конкретизує, виділяє тощо.

Вивчення ономастикону українських фразеологізмів і паремій є важливою складовою частиною сучасної мовної освіти, яка спрямована на формування всебічно розвиненої, культурно свідомої та мовно компетентної особистості. У шкільній програмі ономастичний компонент представлений фрагментарно, однак його потенціал для розвитку лінгвокультурологічної, мовленнєвої, соціальної та ціннісної компетентностей є надзвичайно важливим. Фразеологізми та паремії з онімами відображають глибинні пласти національної культури, колективні уявлення, традиції, історичну пам'ять народу, що робить їх ефективним дидактичним інструментом [12, 198].

Здобувачі загальної середньої освіти перебувають на етапі інтенсивного формування світоглядних орієнтацій, ціннісних позицій, соціальних уявлень. Власні назви в складі фразеологічних та пареміологічних одиниць є маркерами культурної ідентичності, а тому їх вивчення сприяє не лише розвитку мовно-комунікативних умінь, а й осмисленню національних смислів та культурних моделей поведінки. Ономастичний матеріал у фразеології та пареміології набуває виховної функції, зокрема формує в учнів розуміння спадкоємності культурних традицій, цінність рідної мови, усвідомлення культурної належності.

Ономастикон включає систему власних назв, що функціонують у мові. Він охоплює різноманітні онімні розряди, кожен із яких виконує специфічні функції не лише номінативного, а й культурно-символічного характеру. В ономастиконі зафіксовано ментальні, історичні, соціальні уявлення народу, що робить його важливим об'єктом міждисциплінарних студій.

На уроках української мови важливо з'ясувати лінгвістичну сутність онімів, позаяк власна назва перш за все виконує ідентифікаційну та номінативну функції. У контексті фразеології та пареміології оніми зазнають

семантичних трансформацій, набуваючи образності, узагальненості та символічних нашарувань. Наголосимо, що до основних груп онімів належать: антропоніми (імена, прізвища, імена по батькові, прізвиська); топоніми (географічні назви); ойконіми (назви поселень); гідроніми (назви водойм); етніоніми (назви народів); теоніми (імена богів); хороніми (назви держав, областей, етнографічних територій тощо); хрематоніми (назви предметів культури) та ін.

Оніми виконують інформативну, символічну, культурно-ціннісну, оцінну, емоційно-експресивну функції. Саме завдяки цим властивостям власні назви стають ефективним засобом формування культурологічної компетентності здобувачів загальної середньої освіти.

Фразеологізми з онімами відзначаються високою образністю та культурною насиченістю. У них власні назви втрачають первинне номінативне значення і набувають переносних смислів, що дозволяє відображати складні соціально-культурні явища в компактній мовній формі [5, с. 28].

Антропоніми часто виражають узагальнені людські риси (*Іван-побиван, пані Ходаковська*), топоніми формують асоціативний простір (*ніти, як у Херсонську пустелю*), теоніми зберігають релігійні й культурні смисли (*жити, як у Бога за пазухою*).

Отже, ономастичні фразеологізми походять із фольклору, релігійних текстів, народних вірувань, стародавніх міфів і легенд, є наслідками певних історичних подій. Знання джерел походження фразеологізмів допомагає здобувачам загальної середньої освіти усвідомити культурний контекст вживання у рамках таких одиниць власних назв.

Українські прислів'я та приказки з ономастичними складниками відображають морально-етичні засади народу, суспільні норми поведінки, уявлення про світ. Оніми в пареміях виконують роль культурних маркерів: вони окреслюють певний історичний період, стосуються реальних або узагальнених осіб, виражають моделі людської поведінки. Паремії з онімами мають дидактичний потенціал, оскільки втілюють життєвий досвід поколінь.

Робота з такими одиницями сприяє розширенню національно-патріотичного та морально-етичного кругозору учнів.

II. 1. Робота з власними назвами фразеологізмів та паремій на уроках української мови в дев'ятому класі закладів загальної середньої освіти

Методичні підходи до опрацювання ономастичного матеріалу спираються на компетентнісний підхід: здобувач освіти має не лише засвоїти інформацію, а й навчитися застосовувати її у власному мовленні, інтерпретації текстів, у формуванні власної культурно-мовної ідентичності.

Основні методичні принципи на уроках української мови в дев'ятому класі закладів загальної середньої освіти при вивченні ономастичного фразеологізму та паремій такі:

- *науковість* – подання матеріалу відповідно до сучасних лінгвістичних уявлень про ономастику;
- *доступність* – адаптація складних понять для сприйняття учнями дев'ятого класу;
- *культуровідповідність* – урахування національного та загальнокультурного контексту;
- *активність* – організація діяльнісних форм роботи.

Учні аналізують оніми, встановлюють їх культурне та історичне підґрунтя, порівнюють фразеологізми та паремії різних народів, укладають словнички, проводять міні-дослідження.

Під час роботи на уроках української мови можна виконати низку вправ та завдань, що репрезентують власні назви (топоніми, антропоніми, ойконіми, теоніми тощо) у складі українських фразеологізмів та паремій. Нами підібрано та апробовано з учнями дев'ятого класу низку завдань та вправ.

Серед запропонованих вправ є

- *аналітичні* (визначити тип оніма у фразеологізмі та обґрунтувати свій вибір; пояснити семантичну роль власної назви у наведеному фразеологізмі);

– *інтерпретаційні* (розкрити культурно-історичний зміст ономастичного фразеологізму; порівняти українські та іншомовні фразеологізми з однаковим типом оніма);

– *дослідницькі* (дослідити походження ономастичного фразеологізму та підготувати коротке повідомлення про нього; укласти міні-словник фразеологізмів з антропонімами / ойконімами);

– *творчі* (створити міні-текст, у якому використано фразеологізми з онімами; дібрати сучасні ситуації, у яких доречно використати ономастичні паремії);

– *інтегровані проєктні роботи* (підготувати презентацію «Онім як культурний маркер у фразеології»; створити інтерактивну карту топонімів, зафіксованих у фразеологізмах).

Працюючи з такими вправами, дев'ятикласники розуміють, що однією з фундаментальних функцій мови, яку вона виконує за допомогою слів, словосполучень і фразеологізмів, є номінативна. Адже все пізнане людиною тільки тоді стає фактом свідомості, коли одержує назву. Власна назва фразеологізму допомагає формувати світоглядні настанови здобувачів освіти в багатьох напрямках. Для розуміння багатьох з них потрібен рівень пізнання відповідної сфери інтелектуально-духовної минувшини.

Наведемо приклади завдань та вправ, що репрезентують власні назви у складі українських фразеологізмів та паремій.

Вправа 1. Визначення типу оніма та його ролі.

Визначте тип оніма у фразеологізмах, обґрунтуйте його походження та поясніть семантичну роль власної назви в кожному фразеологічному вислові.

Наведіть розгорнуте пояснення (3–4 речення) на кожен фразеологізм.

1. Ахіллесова п'ята.
2. Яблуко Адама.
3. Який *Сава* – така й слава.
4. Язик до Києва доведе.
5. Степ широкий – як у Святослава в поході.

6. Як Данило у сніпку.

Вправа 2. Контекстуально-семантичний аналіз.

Прочитайте речення. Визначте, як семантика оніма впливає на зміст фразеологізму. Запишіть тлумачення вислову. Визначте тип оніма; поясніть, яке значення він додає фразеологізму; сформулюйте загальне тлумачення вислову.

1. Учитель попередив, що наша неорганізованість – це справжня ахіллесова п'ята класу.

2. Не роби з себе Дон-Кіхота – інколи варто дивитися на ситуацію реалістично.

3. Оце твоє списування – то Сізіфова праця.

4. Порівнювати себе з Гераклом – то вже занадто: подвиги роблять справами, а не словами.

Вправа 3. Установлення відповідностей.

Зіставте фразеологізм (А) з інформацією про онім (Б). Запишіть правильні пари та поясніть, чому саме такий відповідник є коректним.

А. Фразеологізми:

1. Дамоклів меч
2. Крилатий Ікар
3. Іродів характер
4. Лазарева недоля
5. Сирена співуча

Б. Інформація про онім:

- а) Герой, відомий з грецького міфу про людину, яку спокушав чарівний спів.
- б) Цар, який наказав убивати дітей.
- в) Юнак, який занадто наблизився до сонця й загинув.
- г) Постійна загроза, що нависає над людиною.
- г) Образ бідності, страждання та поневірянь.

Вправа 4. Тлумачення фразеологізма за джерелом походження.

Поясніть фразеологізми, спираючись на знання про першоджерело (міф, Біблію, літературний твір, історичний факт). З'ясуйте тип оніма та вкажіть ключову рису персонажа /образу, яка стала основою значення.

1. Авгієві стайні.
2. Від Богдана до Івана не було гетьмана.
3. Тантанові муки.
4. Дон-Жуан сучасності.
5. Сізіфова праця.
6. Сидіти як Мамай.

Вправа 5. Творча трансформація (вживання фразеологізмів).

Уведіть наведені ономастичні фразеологізми у речення так, щоб було чітко зрозуміло їх значення. Простежте, щоб роль оніма не нівелювалась і зберігала образність. Оцініть, чи доречно використано фразеологізм, чи була збережена культурна алюзія, яку створює онім.

1. Який Сава – така й слава.
2. Про мене, Семене.
3. На безлюдді і Хома чоловік.
4. Вовк із Вовчої Долини.
5. Гордії вузол.
6. Живе, як Сковорода.

Вправа 6. Комплексний аналіз оніма у фразеологізмі.

Виконайте повний ономастико-семантичний аналіз онімів із фразеологізмів. Комплексний аналіз має містити тип оніма, походження власної назви, культурно-історичне тло, ядро метафоричного змісту, повне тлумачення фразеологізму, приклад власного речення для демонстрації значення.

1. Знайся пан з паном, а Іван з Іваном.
2. Юдин поцілунок.
3. На горі Афон.

4. Цар Соломон у рішенні.

5. Язиката Хвеська.

Отже, фразеологія є потужним засобом формування світоглядних настанов школярів, оскільки містить культурний, історичний, моральний і ціннісний потенціал українського народу. Систематична робота з ономастиконом фразеологізмів та паремій сприяє розвитку критичного мислення, моральної свідомості, комунікативної компетентності, а також формує національну ідентичність та почуття належності до української культури. Оніми у фразеологізмах є кількісно й концептуально вагомими елементами. Вони «вимальовують» образну картину світу в усіх її вимірах – персоналії, час, простір, події, культурні, матеріальні і духовні досягнення людства, моральні цінності тощо. Пізнання власних назв, закарбованих народною мудрістю у складі фразеологічних зворотів, не лише розширює світогляд здобувачів освіти, але й допомагає їм торкнутися глибин історії, світоузагальнення, збагачує естетично, духовно.

II. 3. Експериментальна перевірка методики роботи з ономастиконом фразеологізмів та паремій на уроках української мови в дев'ятому класі

Наше дослідження щодо ефективності методики роботи з ономастиконом фразеології та пареміології на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти проводилося під час виробничої (педагогічної) практики в Ліцеї № 1 імені Івана Франка Дрогобицької міської ради на базі дев'ятих класів, де 9-А клас визначено нами як експериментальний, а 9-Б клас – як контрольний.

Експериментальна робота була спрямована на перевірку ефективності запропонованої методики вивчення ономастичного компонента українських фразеологізмів та паремій у процесі формування комунікативної компетентності дев'ятикласників. Метою експерименту було з'ясувати, наскільки систематична робота з онімами фразеологічних одиниць (власними іменами, прізвищами, ойконімами, гідронімами, омонімами, біблійними й

міфологічними іменами тощо) сприяє кращому розумінню семантики сталих сполук, розвитку культуромовних умінь і розширенню загального кругозору учнів.

Для досягнення мети були визначені такі завдання:

1. Розробити зміст і структурні компоненти методики роботи з ономастикою фразеологізмів та паремій.
2. Визначити критерії та показники рівнів сформованості умінь здобувачів освіти інтерпретувати фразеологізми з онімами.
3. Провести констатувальний, формувальний і контрольний етапи педагогічного експерименту.
4. Проаналізувати ефективність застосованих прийомів і форм роботи.

Експеримент проводився на базі двох дев'ятих класів: контрольного та експериментального. У контрольному класі робота з ономастикою фразеологізмів та паремій здійснювалася за традиційною методикою, тоді як в експериментальному класі систематично застосовувався розроблений комплекс завдань, вправ і методичних прийомів, спрямованих на роботу з ономастикою фразеологічних одиниць.

Експеримент охоплював три етапи: констатувальний, формувальний, контрольний.

Метою констатувального етапу було виявити вихідний рівень знань та умінь учнів щодо:

- розуміння змісту фразеологізмів з онімами;
- уміння визначати роль власної назви в семантиці фразеологізму;
- здатності використовувати такі фразеологізми у власних висловленнях.

Було проведено діагностувальні зрізи (тестові, творчі, пояснювальні завдання), які показали, що більшість учнів (понад 60 %) розуміють загальне значення фразеологізмів, але не акцентують уваги на етимологічній та культурологічній ролі онімів; учні рідко використовують ономастичні фразеологізми у власному мовленні; відсутні навички роботи з ономастичними джерелами (словниками, енциклопедіями, довідниками).

Формувальний етап був центральним і складався з реалізації спеціально розробленої методики, яка включала:

1) лінгвокультурологічні міні-лекції: короткі інформаційні блоки пояснювали походження імен у фразеологізмах (наприклад, чому кажуть *пише, як Нестор-літописець*, *хто такий Прокруст*, чому Адам з'їв яблуко, звідки *походить вислів про Ахіллесову п'яту*);

2) роботу зі словниками та довідковими джерелами: здобувачі освіти поступово вчаться зіставляти інформацію різних довідкових видань, знаходять повідомлення про історичних та міфологічних постатей, чий імена засвідчено у фразеологізмах;

3) семантичний аналіз і моделювання значення: використовуються вправи на тлумачення фразеологізмів з опорою на онім, (наприклад: *Герой якого твору Дон-Кіхот? У чому полягає його образ? Як ці характеристики увійшли до значення фразеологізму «ходити, як Дон-Кіхот»?;*

4) порівняльний аналіз міжмовних відповідників: учні порівнювали фразеологізми з онімами в українській, англійській, польській мовах (наприклад, образи *Юди, Прометей, Ікара* тощо);

5) творчі вправи: пропонувалися завдання на складання діалогів, заміну нейтральних висловів знімними фразеологізмами, складання міні-текстів

В експериментальному класі учні виконували комплекс вправ:

1. Вправа «Детектив-ономаст»: *Знайди в реченні фразеологізм з онімом та поясни, чому саме цей онім використано.*
2. Вправа «Культурний портрет»: *Склади короткий опис постаті, чий образ ліг в основу фразеологізму.*
3. Вправа «Фразеологічна реконструкція»: *За онімом і коротким описом постаті здогадайся, який це фразеологізм.*
4. Вправа «Живі фразеологізми»: *Використай ономастичні фразеологізми у власному усному монолозі.*

Завдяки поступовому ускладненню завдань учні навчалися не просто тлумачити сталий вираз, а й бачити його культурну глибинність.

Після завершення формувального етапу проведено підсумкове оцінювання, тобто здійснено контрольний етап, який включав творче завдання (есе, опис ситуації з використанням ономастичних фразеологізмів).

Отримані результати порівнювалися з початковими результатами та з результатами контрольного класу, в якому заняття проводилося за традиційною методикою.

Було визначено три критерії сформованості вмінь.

Змістовий критерій:

- розуміння етимології фразеологізмів з онімами;
- знання походження ономастичних компонентів;
- уміння визначати роль власних назв у значенні фразеологізму.

Операційно-діяльнісний критерій:

- уміння аналізувати структуру та семантику фразеологізму;
- уміння користуватися словниками та довідниками;
- здатність застосовувати вираз у різних мовленнєвих ситуаціях.

Комунікативний критерій:

- доречність уживання ономастичних фразеологізмів;
- уміння створювати власні висловлювання (усні й письмові) з використанням таких одиниць;
- збагачення мовлення і підвищення його образності.

Для кожного критерію визначено три рівні: високий, середній, низький.

Порівняльний аналіз показав, що учні експериментального класу (9-А) продемонстрували значно кращі результати, ніж учні контрольного класу (9-Б).

В експериментальному класі:

- відсоток здобувачів освіти з високим рівнем зріс з 38 % до 56 %;
- із середнім рівнем – з 27 % до 38 %;
- кількість учнів із низьким рівнем зменшилася з 35 % до 16 %.

У контрольному класі зміни були незначними.

Також ми простежили якісні показники.

Дев'ятикласники експериментального класу впевнено пояснювали походження ономастичних фразеологізмів; активно використовували їх у власних висловлюваннях; демонстрували розуміння культурних та історичних алюзій; виявили більшу мотивацію до вивчення фразеології загалом та ономастико ну фразеологізмі і паремій, зокрема.

Опитування показало, що робота з онімами зробила уроки «цікавішими та живішими»; сприяла розвитку пізнавального інтересу; допомогла учням краще запам'ятовувати фразеологізми; розширила їхній історико-культурний кругозір.

Проведене дослідження підтвердило ефективність методики роботи з ономастико ну фразеологізмів та паремій на уроках української мови в 9 класі закладів загальної середньої освіти. Її перевагами є:

1. Культурологічна спрямованість навчання, що розкриває глибинні джерела української фразеології.
2. Активізація пізнавальної діяльності учнів через різноманітні види завдань.
3. Формування цілісних умінь аналізувати, інтерпретувати та доречно використовувати фразеологічні одиниці з онімами.
4. Підвищення мовленнєвої культури здобувачів загальної середньої освіти, розвиток образності мовлення.

Ми переконалися, що, як наголошують дослідники, «у сфері фразеології найбільш яскраво виражається національний спосіб світосприйняття. Крім комплексного вираження національно-культурної специфіки, фразеологічні одиниці можуть відображати її розчленовано, зокрема, за допомогою власних назв» [6, с. 383].

Отже, систематична і науково обґрунтована методика роботи з ономастичними компонентами фразеологізмів та паремій є дієвим засобом формування ключових компетентностей дев'ятикласників і може бути інтегрована в сучасний мовний освітній процес. У процесі експериментального дослідження та після його завершення аналізувалися учнівські роботи як

експериментального, так і контрольного класу – творча робота на тему: «Народ скаже – як зав’яже». Результати аналізу засвідчили, що розуміння значення фразеологізмів, уміння відшукати стійке сполучення слів у тексті та послуговування знімними фразеологізмами в усному та писемному мовленні в учнів експериментального класу вищі, ніж в учнів контрольного класу.

Підібрані нами завдання та вправи, проведені бесіди та виховні заходи можна успішно використати на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти. Вони не тільки закріплюють вивчений матеріал, але й сприяють вихованню в учнів любові до рідної мови, розумінню її народних животворних елементів, якими завжди були і є перлини народної мудрості – фразеологізми, а також розширюють національний та морально-етичний світогляд.

ВИСНОВКИ

Український народ протягом своєї довгої, багатовікової історії створив неповторні скарби образного слова – численні фразеологізми, влучні приказки та прислів'я. У складі багатьох із них функціонують власні назви або оніми. Опрацювання таких власних назв – одне з важливих завдань, розв'язання якого здійснюємо на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

У магістерській роботі ми проаналізували ономастикон української фразеології та пареміології, опрацювали методику його вивчення на уроках української мови, питання впливу власних назв на формування національного та морально-етичного світогляду здобувачів загальної середньої освіти.

У результаті виконання магістерської роботи було зроблено такі висновки:

1. Ономастикон фразеологізмів та паремій широкий і різноплановий. Найбільше у складі фразеологічних одиниць зафіксовано антропонімів. Їх ми об'єднали в три групи: 1) фразеологізми з біблійними (*Юдин поцілунок; мудрий, як Соломон*) та міфологічними (*Ахіллесова п'ята; Геркулесів труд*) онімами; 2) фразеологізми із власними назвами, джерелом походження яких є давні літописи (*пише, як Нестор-літописець; вчений, як Ярослав Мудрий*) та фольклор (зазвичай, казки) (*хитрий, як Лис Микита; веде себе, як Пан Коцький*); 3) фразеологізми з іменами реальних історичних постатей (*знає, як Тарас Бульба своїх синів; висипався Хміль із міха, та наробив панам лиха*), або іменами осіб, переосмисленими у фразеологічній традиції, зі збереженням популярних імен (часто з негативною конотацією) (*язиката Хвеська*), або задля римування (*за царя Тимка, коли земля була тонка*).

2. Серед фразеологічних одиниць та паремій помітне місце посідають стійкі сполуки, до складу яких входять ойконіми. Вони виконують такі функції: номінативну (ідентифікаційну) (*пропав як швед під Полтавою*); експресивно-оцінну (*все є, як у Греції*); символічну (*ходити в Єрусалим*); локалізаційну (*звідти до Києва рукою подати*); порівняльну та образотворчу (*виглядати, мов*

із *Варшави*); іронічну або гумористичну (*наснилося, що доїхали до Парижа*); соціально-оцінну (як у *Києві на ярмарку*).

3. Аналіз ономастикону фразеологізмів та паремій засвідчує у їхньому складі й інші групи онімів: хороніми (*ходити на Січ*); гідроніми (*Птах – у вирій, козак – за Дунай*), ороніми (*Хоч піди і за Карпати, то й там треба бідувати*), які також збагачують кругозір здобувачів загальної середньої освіти.

4. Ми запропонували низку вправ та завдань, виконання яких передбачає аналіз ономастикону української фразеології та пареміології на уроках української мови в 9 класі закладів загальної середньої освіти. Ці вправи мали *аналітичний* (визначити тип оніма у фразеологізмі та обґрунтувати свій вибір; пояснити семантичну роль власної назви у наведеному фразеологізмі); *інтерпретаційний* (розкрити культурно-історичний зміст ономастичного фразеологізму; порівняти українські та іншомовні фразеологізми з однаковим типом оніма); *дослідницький* (дослідити походження ономастичного фразеологізму та підготувати коротке повідомлення про нього; укласти міні-словник фразеологізмів з антропонімами / ойконімами); *творчий* (створити міні-текст, у якому використано фразеологізми з онімами; дібрати сучасні ситуації, у яких доречно використати ономастичні паремії) характер.

5. Під час виробничої (педагогічної) практики в Ліцеї № 1 імені Івана Франка Дрогобицької міської ради на базі дев'ятих класів ми провели дослідження щодо ефективності методики роботи з ономастиком фразеології та пареміології на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти. Проведене дослідження підтвердило ефективність методики роботи з ономастиком фразеологізмів та паремій на уроках української мови в 9 класі. Її перевагами є культурологічна спрямованість навчання; активізація пізнавальної діяльності здобувачів освіти через різноманітні види завдань; формування цілісних умінь аналізувати, інтерпретувати та доречно використовувати фразеологічні одиниці з онімами.

Отже, фразеологізми та паремії з онімами відображають глибинні пласти національної культури, колективні уявлення, традиції, історичну пам'ять

народу, що робить їх ефективним дидактичним інструментом. Власні назви в складі фразеологічних та пареміологічних одиниць є маркерами культурної ідентичності, а тому їх вивчення сприяє не лише розвитку мовно-комунікативних умінь, а й осмисленню національних смислів та культурних моделей поведінки. Ономастичний матеріал у фразеології та пареміології набуває виховної функції, зокрема формує у здобувачів освіти розуміння спадкоємності культурних традицій, цінність рідної мови, усвідомлення культурної належності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефіренко М. Теоретичні питання фразеології. Харків: Торсінг, 2023. 134 с.
2. Ажнюк Б. Національна фразеологія в іншомовному зіставленні. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 5. С. 82–88.
3. Бабич Н. «Сила Божа» в народній фразеології. *Культура слова*. 2009. Вип. 48–49. С. 133–135.
4. Белей Л. Літературно-художні імена-символи. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine46-47-11.pdf>
5. Бияк Н. Промовисті імена в художньому творі та перекладі. *Наукові записки ТДПУ ім. Володимира Гнатюка*. Вип. II. Тернопіль, 2017. С. 28–36.
6. Венжинович Н. Концептуалізація дійсності за допомогою власних назв у фразеологізмах української мови: матеріали XII Міжнар. наук. конф. «Ономастика України у загальнослов'янському контексті». Чернівці: Рута, 2007. Вип. 356–359. *Слов'янська філологія*. С. 380–385.
7. Гаврилова Т. Ономастика фразеологізмів: універсальне та етнічне. *Українська мова*. 2004. № 4. С. 52–63.
8. Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. 3-тє вид. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021.
9. Герасимчук В. Власні імена в українських фразеологізмах. *Дивослово*. 2005. № 4. С. 43–47.
10. Греб М. М. Психолого-педагогічні орієнтири оптимізації навчально-пізнавальної та самоосвітньої діяльності майбутніх учителів початкової школи у процесі вивчення лексикології та фразеології української мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 29. С. 105–110.
11. Демський М. Українська фраземіка. Дрогобич: Посвіт, 2019. 320 с.

12. Єрмоленко С. Мовою власних імен: сучасна українська епонімія в інтерлінгвістичному і міжкультурному контексті. *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст*. 2020. С. 198–233.
13. Зорівчак Р. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. Вид. II. Львів: В-во ЛНУ, 2020. 172 с.
14. Дуденко О. Загальнолюдські та етнічні образи в українських пареміях. *Мова у культурному просторі*. Умань, 2012. С. 109–110.
15. Кабан Р. Функціонально-граматичні класи фразеологізмів з компонентами-онімами. Науковий вісник ЧНУ ім. Юрія Федьковича. Вип. 107: Слов'янська філологія. Чернівці: ЧДУ, 2011. С. 70–74.
16. Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Київ: Вал, 2015. 130 с.
17. Колесник Н. Онімія української народної пісні: монографія. Чернівці: Технодрук, 2017. 368 с.
18. Колоїз Ж., Малюга Н., Шарманова Н. Українська пареміологія: навчальний посібник. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
19. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 353 с.
20. Лукаш Г. Структурно-семантична організація лексики художнього тексту. *Питання сучасної ономастики*. Дніпро: Вимір, 2017. С. 6–22.
21. Лукаш Н., Тютюнник І. Фразеологічні одиниці з компонентами-топонімами в українській мові: структурно-семантичний аспект. *Граль науки*. 2022. С. 202–203.
22. Мушкетик Л. Персонажі української народної казки: монографія. Київ: Український письменник. 2014. 360 с.
23. Пасік Н. Роль ономастичних компонентів у формуванні фразеологічного та переміологічного значень. *Мовознавство*, 2019. № 2–3. С. 21–30.
24. Порпуліт О. Семантика власної назви у казковому тексті. *Наукові записки КДПУ*. Вип. 37. 2010. С. 212–215.

- 25.Потебня О. Про деякі символи в слов'янській народній поезії / пер. Ю. Косвічук. Київ: КМА, 2024. 240 с.
- 26.Скрипник Л. Фразеологія української мови: монографія. Київ: Наукова думка, 1973. 278 с.
- 27.Тараненко О. Загальнокультурні впливи Галичини в сьогоdnішньому мовному житті України. *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 44–53.
- 28.Ужченко В. Фразеологія сучасної української мови: посібник. Луганськ: Альма-матер, 2015. 399 с.
29. Фразеологічний словник української мови: у 2 т. Київ: Наукова думка, 2013.
- 30.Чередниченко І. Нариси з української фразеології: прийменникові конструкції. Київ: Наукова думка, 2002. Ч. І. 177 с.
- 31.Юрченко О. С. Фразеологічні перифрази української літературної мови: навчальний посібник. Харків: ХДУ, 2013. 119 с.